

SOTSIAALNE MOBILSUS JA RAHVUSLIK IDENTITEET

Ea JANSEN

Ajaloo Instituut, Rütüti 6, 10130 Tallinn, Eesti

Sedastades rahvusliku identiteedi erilist osa inimeste käitumist määravate kollektiivsete kuuluvuste seas, on artiklis püütud vastata küsimusele, miks eestlased talupojajätkumise ümberkujunemisel 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul valisid eesti, mitte prestiižika saksa ega uusi sotsiaalse tõusu võimalusi pakkuva vene identiteedi. Vaadeldud on saksastumislaine tõusu ja selle taandumise põhjusi ning eri rahvakihtide käitumisvariante, samuti arutletud venestumise eelduste ja selle võimalikkuse üle 20. sajandi algul. Autor osutab inimest mõjutava kommunikatsioonivälja, eestlaste puhul siis eestikeelse suhtlussfääri, olulisele tähendusele identiteedi valikul.

SISSEJUHATUS

Rahvuslik identiteet ja tema avaldumisvormid on kogu maailmas jätkuvalt aktuaalne teema nii poliitikute kui ka kogu mõtleva avalikkuse jaoks. Rahvuskoosluste kujunemise ja olemuse uurimisega tegeleb lugematul hulgal teadlasi ning ikka ja uuesti püstitatakse küsimus: mis on rahvuslik identiteet ja mille poolest ta erineb etnilisest identiteedist või ka muudest kollektiivsetest identiteetidest. Miks nõuab just rahvus kui kooslus erilist lojaalsust? Miks määrab kokkukuuluvus oma rahvusega inimeste käitumist avalikus sfääris rohkem kui mõni muu kollektiivne identiteet?

Probleemi teine külg on üldine mure rahvuste eripära saatuse pärast globaliseerivas ühiskonnas, kus käimas on elektroonika võidukäigule tuginev kommunikatsioonirevolutsioon, mida võib ehk võrrelda kirja leiutamise kauges minevikus. Rahvuskooslus on mitmeski mõttes “trükisõna laps”, alles kirjaoskus, trükisõna ja selle laialdane levi koos omaalgatuslike kodanikeühenduste tegevusega löid eeldused rahvusliku diskursuse tekkeks eri maades ja (Jürgen Habermase mõistes) publiku kujunemiseks, seega siis ka inimeste “ärkamiseks” rahvusliku agitatsiooni najal. Loomulikult tugines sellise diskursuse võimalikkus varasemate aegade võrreldes muutunud sotsiaalsele kontekstile. Seetõttu on rahvuse juurte otsijal vaja jälgida väga mitmeid aspekte: pärimustes avalduvat kollektiivset etnilist

mälu, rahvusidee levitamist suuliselt ja kirjalikult, inimeste geograafilist liikuvust ja nende praktilise kogemustevälja muutumist, samuti ühiskonna sotsiaalse struktuuri teisenemist ja seega ka erinevate ühiskonnakihtide või -gruppide kogu elumaailma ümberkujunemist.

Tuleb arvestada, et rahvuskooslust loov enesemääratlus on sügavalt individuaalne akt, konkreetse indiviidi vaba otsustus. Ikka ja jälle tsiteeritakse rahvusküsimuse klassikut Ernest Renani, kes 1882. aastal väitis, et rahvus on “vaimne printsiiip” ja “igapäevane plebistsiit”¹; allakirjutanule on see tundunud poliitilise voluntarismina, kuid oma tõde selles on. Renani aegadest peale on arvukaid rahvusteoreetikuid ja rahvuste uurijaid ikka ja jälle vaevanud küsimus, mis siiski sunnib inimesi valima just seda identiteeti. Miroslav Hroch on toonitanud esmajoones sotsiaalse mobiilsuse ja kommunikatsiooni tähendust ja lisanud neile kahele ilmsele põhitegurile veel huvikonflikti erinevate sotsiaalsete jõudude vahel.²

Sellistest seisukohtadest lähtudes pakub teiste 19. sajandi uute Ida- ja Kesk-Euroopa rahvuste seas ikka ja jälle huvi ka Eesti rahvuskoosluse saamislugu. **Eesti kaasus** pole ju üksnes “eestlaste asi”, vaid orgaaniline killuke maailma üldisest moderniseerumisprotsessist. Aga ehkki modernse eesti rahvuse ja omanäolise rahvuskultuuri kujunemine on analoogiline paljude “mittedominantsete etniliste gruppide” saatusega 19. sajandi Euroopas, tundub ometi lausa imena, kuidas umbes sajandi jooksul sai Vene impeeriumi saksa koloonia alamast ja enam-vähem homogeensest talurahvaseisusest **moodne rahvus oma eripärase kirjakultuuriga** muude Euroopa tüüpi kirjakultuuride seas. 20. sajandi alguseks oli selge, et selline uus kirjakultuur on tõepoolest olemas ja et siin, Põhja-Baltikumis, on valik langenud eestluse kasuks.

Kuid ime-tunne jääb mitte üksnes kõrvaltvaataja, vaid ka perioodi uurija puhul püsima seetõttu, et on üliiraske kõrvu seada ja analüüsida neid – eelnevas osalt põgusalt mainitud – arvukaid tegureid, mis oma koosmängus rahvuskooslusi kujundavad.³ Muude seas varieerivad inimeste otsustusi ja käitumist ju seejuures ka üsna juhuslikud asjaolud ning individuaalpsühholoogilised motiivid – isiklik solvumine ja vihavaen, isiklik sümpaatia ja armastus. Ja ikka jääb probleemiks, kui vaba on inimese suveräänne vaim.

Kui rääkida indiviidi identiteedivalikust, siis loogiliselt võttes on siiski põhilise tähtsusega tema sotsiaalne positsioon ja selle muutumine, inimese ameti, varalise seisu, haridustaseme, huvisfääri ja sellega koos siis ka mentaalsuse muutumine. See mentaalsus, nagu juba vihjatud, on kõige otsesemas sõltuvuses

¹ Vrd **Renan, E.** What is a nation? – Rmt: *Becoming National*. Toim G. Eley, R. G. Suny. New York; Oxford, 1996, 52–53.

² **Hroch, M.** From national movement to the fully-formed nation. – Rmt: *Becoming National*. Toim G. Eley, R. G. Suny. New York; Oxford, 1996, 67–68.

³ Hiljaaegu on rahvusvahelises kirjanduses käsitletud (mõnikord küllalt kummalisi) arusaamu eesti rahvuse kujunemisest Toivo U. Raun, esitades ka omapoolse kontseptsiooni. Vrd **Raun, T. U.** Nineteenth and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – *Nations and Nationalism*, 2003, 9, 1, 129–147.

kommunikatsiooniväljast, mille “sees” inimene elab; oluline on see, kuivõrd intensiivne kommunikatsioon üldse on, missuguseid ideid ja hoiakuid levitatakse ja missuguses keeles ideevahetus toimub. Järgnevas on püütud mõnevõrra jälgida eestlaste identiteedivalikut 19. sajandil ja 20. sajandi algul. Eesti ajaloolased on Hans Kruusist alates küllaltki usinalt ja väga konkreetselt uurinud rahvusliku identiteedi avaldumisvorme – muutuva eesti ühiskonna erinevate kihtide osalust rahvuslikes aktsioonides ja ettevõtmistes; selline uurimissuund on maailma historiograafias tegelikult üsna haruldane. Seejuures ei ole aga piisavalt tähelepanu pööratud identiteedivaliku “seesmistele mehhanismidele”.

ERINEVATEST KOLLEKTIIVSETEST IDENTITEETIDEST

Otsides inimeste otsustuste motivatsiooni, tuleb eristada neid alternatiive, mis identiteedivalikul üldse olemas olid, seega siis neid arvukaid kooslusi, kuhu inivid võis oma elu vältel kuuluda. Miroslav Hrochist eeskujul võttes võiks eristada regionaalset, riiklikku, lokaalset ja etnilist identiteeti⁴, domineerivate kollektiivsete identiteetide seas on ajaloos olnud oluline aga ka religioosne ja seisuslik kuuluvus. Inimeste suhtlusväljade muutumisel kujunenud või kujunevate identiteetide keerukat vahekorda on kokkuvõtlikult iseloomustanud Rein Ruutsoo: “Ajaloosises protsessis ... kollektiivsed kuuluvused/identiteedid hõlmavad üksteist ja samas kõrguvad üksteise kohal, toetuvad üksteisele... Tavaliselt omandab mingi identiteet domineeriva, teiste identiteetide reguleerivat potentsiaali korrastava, neid omavahel suhestava hegemooni rolli...”⁵ Selline roll oli 19. ja 20. sajandil rahvuslikul identiteedil, millel oli võime endasse sulatada erinevaid kuuluvusi. Lisagem, et identiteedid võivad aga ka teravalt kokku põrgata, iga identiteet vajab juba olemuslikult võõrast, mille najal end defineerida.

Mõne identiteeditüübi, näiteks regionaalse identiteedi tunnused on seejuures aga üsna raskesti haaratavad. Võib näiteks küsida, kuivõrd tunnetasid eestlased oma kuulumist praegusel ajal kirjanduses sageli jutuks olevasse Läänemere regiooni või siis Põhja-Euroopa (või Kirde-Euroopa) regiooni, kuigi seesuguste identiteetide olemasolust laias laastus võib kahtlemata rääkida.⁶ Regionaalne kuuluvus oli aga küllalt tähtis Venemaa kolme Läänemere provintsi baltisaksa kihtide puhul 18.–19. sajandil: kõigist erinevustest hoolimata, mis Eesti-, Liivi- ja Kuramaa vahel olid, võib märgata tugevasti arenenud regionaalset patriotismi. Ikka enam tunnetati provintside ühtsust, 19. sajandi keskpaigast hakati end nime-

⁴ Hroch, M. In the National Interest. Demands and Goals of European National Movements of the Nineteenth Century. Prague, 2000, 22–40.

⁵ Ruutsoo, R. Identiteet. – Rmt: Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost ja toim J. Viikberg. Tallinn, 1999, 181.

⁶ Vrd ka Hackmann, J. From “object” to “subject”. The contribution of small nations to the region-building in North Eastern Europe. – Journal of Baltic Studies, 2002, XXXIII, 4, 412–430.

tama baltlasteks. *Maa* (*das Land*) oli baltisakslastele ülitähtis⁷, balti rüütelkonnad lähtusid ikka “maa” huvidest ja oma vastutusest “maa” eest, levinud olid terminid “maariik” (*Landesstaat*), “maapatriotism” (*Landespatriotismus*) jne. Kolmest Venemaa saksa provintsist koosnev “maa” oli ühtlasi baltlaste kodu, *Heimatland*, teda iseloomustas saksalik kultuur ja selliselt väljendas maakultus ka siinsele saksa kolooniale omast kolonisaatorlikku kokkukuuluvustunnet. Teisalt paistab silma ennekõike aadlile omane riiklik ehk Venemaa-patriotism. See oli üsna loomulik nähtus: baltisaksa koloonia püsis arvult ülekaalukate eesti ja läti “pärismaalaste” seas vaid Venemaa kui metropoli najal, teisalt olid baltlastel traditsiooniliselt head teenistusvõimalused Vene haldusaparaadis ja sõjaväes, samuti võimalus hiilata Vene õukonnas. Loomulikult ei tähendanud see kokkukuuluvustunnet vene kultuuriga või rahvaga, vaid osalust trooni ja aristokraatia liidus. Mida enam aga keskvalitsus oma tsentraliseerimistuhinas 19. sajandil baltisakslust “solvas”, seda enam hakati kultiveerima ka saksa natsionalismi. Tugevnes ühtsustunne Saksa emamaaga.

Balti ühiskonnale oli nendel aegadel omane seisusliku identiteedi visa püsimine, seda suhteliselt kiirele moderniseerumisprotsessile vaatamata. Seisuskord oli kuni 1917. aastani Venemaal ka juriidiliselt sanktsioneeritud. Seisuslik solidaarsus ja vastav mõttelaad iseloomustas kõiki baltisaksa kihte, ennekõike aga loomulikult eesõigustatud aadlit; balti aadlik kui suurpõllumees-ettevõtja ja mõnigi kord ärimees kohanes edukalt kapitalistliku majandusega, kuid poliitilisel kohanemisel uueneva ühiskonnaga oli tal suuri raskusi. Vana isandavõimu taandumisega 20. sajandi künnisel ei taandunud ometi vanaaegne kujutus aadlist kui ühiskonna juhtivast jõust, kes on traditsioonilise aadelliku teenimiseetika alusel kutsutud ja seatud hoolitsema kõigi teiste seisuste heakäekäigu eest. Loomulik oli vasallitruudus troonile ja paratamatult tuli alistuda tsarismi bürokrateerimismeetmetele, kuid läti ja eesti rahvuslike liikumiste poolt nõutud õiguste ja seega ka juhirolli jagamine provintsiomavalitsuses tundus mõeldav vaid kunagi tulevikus. Baltisaksa identiteedi (identiteetide) äsja piiritletud omadustes peituski selle eestlaste ja lätlastega nii kaua koos elanud ja neid mitmeti mõjutanud rühma tragöödia.

Eestlaste puhul on enne 19. sajandit raske eristada lokaalset ja etnilist identiteeti, ühtlasi võis viimane kokku langeda talupoja seisusidentiteediga: mõlema märgiks oli oma keel ja mõlemad tähendasid enesemääratlust sakslasest isanda kui **võõra** taustal. Sidus ühine keel; murdeerinevustele vaatamata said end enamasti **maarahvaks** nimetanud eestlased ikkagi üksteisest aru ja vahel kuuldunud ütlemine, et “neil polnud ju isegi etnonüümi”, on põhiliselt vale. Eesti materjal toetab nende rahvusteoretikute seisukohti, kes – nagu näiteks modernsete rahvuste etniliste juurte tunnustatumaid uurijaid Anthony D. Smith – rõhutavad ühisele ajaloole, ühiste sümboolitele ja müütidele toetuva rahvuseelse koosluse tähendust; Smith kasutab sellise koosluse kohta nimetust *ethnie*.⁸

⁷ Vt selle kohta ka: Rimscha, H. v. Die Balten und ihre Heimat. – Baltische Hefte, 1958, 4, 2, 75–77.

⁸ Smith, A. D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford; New York, 1986, 13–16.

Kuid kuidas etnilise kokkukuuluvusega ka lugu polnud, modernne rahvus tähendas uut laadi, teravalt teadvustatud ühtekuuluvust; rahvuskooslus nõudis erilist lojaalsust, solidaarsust ja tegusid isamaa nimel. Nõudes inimeselt palju, andis rahvuskooslus talle siiski ka midagi vastu, rahvuse väärtuseks kuulutamisega pakkus 19. sajandi dünaamiline ühiskond sotsiaalselt, poliitiliselt ja kultuuriliselt tõrjutud kihtidele uue eneselegitimatsiooni ja eneseteostusvõimaluse rahvuskoos- luse liikmetena. Baltikumis kui Venemaa saksa koloonias oli olukord eripärane, alamrahva jaoks avanes koos tema mobiilsuse kasvuga mitu alternatiivi – sakslus, eestlus, lätlus, venelus. Viimane variant tõusis realselt päevakorda siiski alles 19. sajandi lõpul koos Aleksander III venestusreformidega.

EESTLASTE SAKSASTUMISEST

Sajandeid eesti talupoegadel **identiteedivaliku** probleemi polnud, sest oli reegliski, et kui kellelgi õnnestus talupojaseisusest kõrgemale pääseda, sulas ta prestiižikatesse saksa kihtidesse nii keele kui ka elulaadi mõttes. Sajandi kesk- paiku tekkis aga uus situatsioon, algas eesti rahvastiku sotsiaalse struktuuri muu- tumine, mida meil ei ole kahjuks veel küllaldaselt määral uuritud.⁹ 1860. aastaist hakkasid mõjuma sajandi keskpaiga agraarseadused, mis võimaldasid väikemaa- omanike kihi tekke, kasvavates linnades tekkis industriaalarenguga aina uusi võimalusi nii suur- kui ka väikeettevõtluks ja arvukalt uusi tööalasi, mille haarasid põhiliselt eestlased. Siiski oli esialgu tegu enamasti vaid eestlastest alama keskklassiga, ettevõtlikkus ja jõukus tõusid märgatavalt alles 20. sajandi alguskümnenditel. Veiko Berendseni ja Margus Maiste 1897. aasta rahvaloenduse algmaterjalide põhjal tehtud arvutuste järgi kuulus näiteks sajandilõpu Tartus veel 89% töötavatest eestlastest alamkihti – nad pidasid teenri, töölise, käsitöölise või voorimehe ametit.¹⁰ Eestlastest keskkihtide arvuline kasv ja esiletõus oli ikkagi kiire; see oli tollase sotsiaalse arengu põhijooni. Nii sakslaste kui ka eestlaste seas tekkisid uued huvigrupid, mis osutusid uueks sotsiaalseks jõuks; seejuures oli aga eestlaste mobiilsus loomulikult saksa kihtide omast tunduvalt kõrgem. Me ei ole aga ehk piisavalt teadvustanud, et suuremal määral kui majandusliku ettevõtlik- kuse najal toimus eestlaste sotsiaalne tõus sellal **hariduse** abil; nagu baltisaks- laste seas 19. sajandi esimesel poolel, nii kujunes sajandi teisel poolel eestlaste hulgas välja kiht, keda võiks võrrelda saksa *Bildungsbürgertum*'iga (ehk võiks eesti keeles öelda: haritlaskodanlus).

Nüüd seisid eestlased valiku ees: kas otsustada eesti või saksa identiteedi kasuks. Ja esialgu toimiti, päris mõistetavalt, vana mudeli kohaselt: saksastumine

⁹ Linnarahvastiku sotsiaalsest struktuurist on oma aja metodoloogiat rakendades lühitulevaate andnud Raimo Pullat. Vt Pullat, R. Eesti linnad ja linnalased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn, 1972, 62–85.

¹⁰ Berendsen, V., Maiste, M. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu, 1999, 255.

võttis just 1860. aastateks suurimad mõõtmed, kasvavad linnad olid assimilatsioonikatlad.¹¹ Johann Voldemar Jannseni väimees mereväearst Heinrich Rosenthal – Tartu rätsepmeistrist tsunftitegelase poeg, kelle emakeel oli juba saksa keel, meenutab oma noorusaega 1860. aastate Tartus: “põgenemine saksusse” (*Die Flucht in das Deutschtum*) oli haritumate ja mingi positsiooni saavutanud eestlaste seas laialt levinud ja see kiideti üldiselt heaks, ka sakslased olevat olnud valmis tulnukaid enda sekka võtma.¹² Viimane väide tekitab kahtlust, kuski ei võta positsioonikad rühmad tõusikuid meelsasti vastu, seisusuhked baltisaksa kõrgkihid olid selleks vaevalt valmis. Sünnilt eestlaste imbumine saksa seltskonda oli aeglane protsess.

Arusaadavalt olid parimad eeldused saksastumiseks (esialgu vähestel) kõrgharidusega eestlastel, kes said hariduse saksa keeles ja elasid sügavasti sisse saksa kultuuri; nad võtsid paratamatult omaks omaaegsed moestandardid ja linlik-saksaliku elulaadi, olles seega vastuvõetavad ka saksa seltskonnale. Sageli sidusid neid sakslastest haritlastega ühised vaimsed huvid ja harrastused koos tegevusega teadusseltsides. Häiriv oli muidugi see, et eesti päritolu haritlastel oli raske võistelda baltisakslastega paremate ametikohtade saamisel.

Igatahes võib vähemasti 20. sajandi alguseni kõnelda eesti haritlaste, ka agarate rahvuslike tegelaste **kaksikidentiteedist** – eesti keel oli avalike esinemiste keel suguvendade ees, saksa keelt räägiti kodus, ja ühtlasi ei kujutatud veel ette, et tõsisem teaduslik arutelu või lihtsalt intelligentne mõttevahetus võiks aset leida eesti keeles. Veel 1890. aastatelgi oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete jaoks saksa keel Johan Kõpu mälestuste järgi “argipäevakeel”, eesti keel “pühapäevakeel”.¹³ Suur osa hariduse omandanud eestlasi saksastus ka täielikult, nagu seda näitavad muu hulgas Väino Sirgu andmed 1860.–70. aastate eesti haritlaseliidi kohta.¹⁴ Olukord muutus alles 20. sajandi algul.

Ühtaegu olid aga just kõrgharidusega või üldse laiema lugemusega ja saksa keelt oskavad eestlased kõige vastuvõtlikumad kogu Euroopas sellal ilma tegevale rahvuslusele, mida pole asjata nimetatud tollaseks uueks religiooniks. Saksa-keelsest kirjandusest leiti rahvuse idee, avastati Herder, Merkel ja estofiilid; rahvuslik liikumine Saksamaal ja Saksamaa ühendamine tekitasid imetlust ja inspireerisid ka oma keele ja rahvuse tähtsustamisele. Ime polnud see, et eestlastest haritlased olid poolenisti saksastunud ja rääkisid kodus saksa keelt; pigem oli ime see, et nad millegipärast pühendusid avalikule tegevusele eesti keelesfääris. Mui-

¹¹ Saksastumisprotsessesse Balti provintssides on uuritud suhteliselt vähe. Vrd siiski Lenz, W. Volkstumswechsel in den baltischen Ländern. – Rmt: Ostdeutsche Wissenschaft 3–4 (1956–57). Koost M. H. Boehm, F. Valjavec, W. Weizsäcker. München, 1958, 181–200; Jansen, E. Die estnische Komponente. – Rmt: Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Koost W. Schlu. Köln; Wien, 1997, 232–243.

¹² Rosenthal, H. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869–1900). Reval, 1912, 16.

¹³ Kõpp, J. Mälestuste radadel 2. Tartu, 1991, 72.

¹⁴ Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 38–66.

dugi, mõnelegi vähema haridusega tegelasele oleks eneseteostus ja karjäär saksa keskkonnas olnud võimatu – näiteks võiks olla kirjanduslikult väga andekas köster Johann Voldemar Jannsen, kes aga oma ettevalmistuse tõttu võis loota läbilõõmisele vaid eestlaste seas eesti rahvakirjaniku või rahvaajakirjanikuna ning musikaalse mehena ka koorijuhina. Ja see tal ka õnnestus. 1860. aastail tõusid Jannseni kõrval esile ka mõned teised aktiivsed rahvuslased, kes alustasid rahvuslikku agitatsiooni; et selles agitatsioonis oli esialgu üheks põhimotiiviks just saksastumise hukkamõist, näitab omalt poolt, kuivõrd aktuaalne oli assimileerumisprobleem nendel aastakümnetel. Eestlastelt nõuti nüüd otsustamist ja Jakob Hurt püüdis oma kõnedes ja artiklites 1870. aastaist oma suguvendadele selgeks teha, et iga talurahvalikku *resp.* eesti päritolu inimese moraalne kohus on valida eestlus.¹⁵

Saksastumisele olid loomulikult esmajoones alid mõisaametnikud ja -teenijad, kes maal asendasid nüüd üsna täielikult senise nn väikesakslaste kihi. See rühm oli nagu väikesakslasedki koosseisult üsna kirev, siia kuulusid eesti päritolu mõisavalitsejad, mõisarentnikud, metsaülemad-metsavahid, jäägrid ja viinapõletajad, virtinad, kutsarid, toatüdrukud ja -poisid, kupjad ja aidamehed, mõnigi kord ka kõrtsmikud; mälestuskirjanduses on osutatud ka köstrite-kihelkonnakooliõpetajate saksalikkusele. Mihkel Martna on oma 19. sajandi teise poole Mihkli kihelkonnast kõnelevates memuaarides väitnud, et sellel talurahvast eraldunud kihil puudus nii elujõud kui ka edasipüüdlikkus.¹⁶ Hästi tuntud on ärkamisaja publitsistikas ja kirjanduses umbes 1870. aastail kujunenud traditsioon kadakaid kurjalt pilgata nende peenutsemise, upsakuse ja viletsa segakeele pärast. “Pool-sakslasi” (*Halbdeutsche*) halvustati ka baltisakslaste seas. Kuid loomulikult ei saa mõisa ja kirikuga seotud ametimeeste rühma käsitada tervenisti kadaklikuna või arenemisvõimetuna. Ennekõike oleks see ülekohus enamasti Valga seminaris küllaltki hea hariduse saanud köstrite-kihelkonnakooliõpetajate suhtes, kellest paljud paistsid silma agara osalusega rahvuslikes ettevõtmistes¹⁷ – tarvitseb vaid meenutada Tarvastu köstrit-kihelkonnakooliõpetajat Hans Wühnerit, kes seisis ärkamisaja suurimate ürituste hälli juures, või samaaegu väga aktiivset Joosep Kappi Suure-Jaanist.

Eestlastest mõisarentnike kõrvale hakkas 19. sajandil aina enam tekkima ka eestlastest mõisaomanikke. Neid oli esialgu vähe, osta suudeti peamiselt karja- ja kõrvalmõisaid. Üks esimesi rüütlimõisa omandajaid oli August Kitzbergi järgi Abja mees Peeter Widriks, kes juba 1865. aastal ostis Penuja mõisa. Kui Kitzbergi uskuda, siis hoidis Widriks mõisnikuna alal oma talupojaidentiteedi: ta “ajas sellega uhkust, et võimalikult talupoja elu elada ja riiete poolest täiesti talumeheks jääda”.¹⁸ Varakult, 1870. aastal, Virumaal mitu rüütlimõisat omandanud

¹⁵ Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toim H. Kruus. Tartu, 1939, 45, 75, 110–130.

¹⁶ Martna, M. Külast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu arengust pärast 1860-id aastaid. Tallinn, 1914, 85–90.

¹⁷ Vt ka Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine, 83–107.

¹⁸ Kitzberg, A. Ühe vana “tuuletallaja” noorpõlve mälestused I. Tartu, 1924, 85–86.

talupoeg Tõnis Walk nimetas end hiljem Waldmanniks ja tema järeltulijad saksastusid.¹⁹ Pigem oli tüüpiline just selline protsess.

Linnades saksastusid ennekõike käsitöö- või kaupmehesellid, kes püüdesid meistriteks või kaupmeesteks, ideaaliks abiellumine mõne saksa meistri tütre või lesega. Tung sakslusse ja oma tööandjate jälgimine oli loomulik ka väikeametnike ja kõrgseisuste teenijaskonna jaoks linnades. Nende kihtide elulaadi 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Tallinnas on muide elavalt ja täpselt kujutanud Elfriede Lender oma mälestustes. Kadaklus püsis visalt ka väikelinnade ja alevite keskkihtide seas, keda on Mudila suurnike näol irooniliselt, aga ilmselt üsna tõepäraselt kujutanud Ernst Särgava oma 20. sajandi algusaastaist pärinevas jutustuses “Rahvaalgustaja”. Sellisele seltskonnale ei pakkunud mingit huvi ärkamisaja “isamaaline tegevus”, vaid talle oli peaasi, et Mudilas jääks kõik “vanaviisi”.²⁰

Samal ajal ei puudutanud loomulikuks peetud saksastumistung kuigivõrd tõsiselt külas arvukaimat eesti tõusvatest keskkihtidest – pärisomanikke või rendiperemehi, samuti maa alamkihte. Wilhelm Lenzi järgi leidis küll läti aladel jõukaid taluperemehi, kes kodus saksa keelt rääkisid²¹; selliseid andmeid eestlaste kohta allakirjutanule kätte puutunud ei ole. See ei välista paljude talupoegade püsivat aukartust sakste ees ega püüdeid anda oma poegadele hea saksa haridus ning viia tütreid linna õmbuskoolidesse, mida samuti peeti saksastamisasutusteks. Taluperemeeste ideaaliks sai koolitada oma (sageli isegi pärijatest) poegadest kas kirikuõpetaja (see oli auväärsem amet ja tagas ühtlasi kindla leivateenistuse), hiljem ka arst või advokaat. Aga kõrgema ühiskondliku positsiooni ihaldamine ei tarvitsenud veel tähendada valmidust sulanduda sakslaste sekka – seda enam et rahvuslikud liidrid pakkusid kirjas ja sõnas välja mõtte eestlasest, kes räägib oma keelt, on aga positsioonilt ja hariduselt siiski sakslasega võrdväärne.

Kuidas lugu üksikjuhtudel ka polnud, igatahes säilis 19. sajandi teisel poolel eestiline maakeskkond; mõisad-alevid kui saksluse või kadakluse keskused asetsesid hajutatud saarekestena suures “eesti meres”. See keskkond avaldas jätkuvalt mõju ka linnasiirdujatele-haridusenõudlejatele. Enamiku talupoegade haridus piirdus rahvakooliga, mis kuni venestusajani oli eestikeelne; rahvakooliõpetajate kaudu, kes olid eriti altd rahvuslikule agitatsioonile, istutati rahvuslik meelsus varakult noortesse. Seetõttu toimus eesti talurahva seas **sujuv üleminek seisuslikult ja etniliselt identiteedilt rahvuslikule**; oma keelele tuginevat etnilist või ka seisuslikku identiteeti polnud raske ümber kujundada rahvuslikuks.

Eesti ajaloolaste seas on traditsiooniliselt peetud rahvusluse ja rahvusliku liikumise põhiliseks kandvaks jõuks iseteadlikku taluperemeest, ennekõike pärisperemeest, kellest oli saamas uueaegne väikemaapidaja-ettevõtja. Võib aga ka tunduda, et Hans Kruusist alates on sotsiaalsete rühmade osalust rahvuslikes kultuuriüritustes jälginud uurijad liialdanud talurahva rahvusliku aktiivsuse esiletõst-

¹⁹ Rosenberg, T. Eesti mõisad. Tartu, 1994, 18.

²⁰ Särgava-Peterson, E. Rahvaalgustaja. Tallinn, 1953, 226.

²¹ Lenz, W. Volkstumswechsel, 197.

misega; samuti võib väita, et pole erilist lootust täpsemalt selgitada erinevate arvamuste ja mõtteviiside, seejuures rahvusluse ja rahvusliku ükskõiksuse proportsiooni minevikühistonnas, mis tahes kihiga ka tegu poleks. Siiski osutavad andmed mitme eesti rahvuslikus liikumises olulist osa etendanud institutsiooni ja kampaania kohta, et talurahva osavõtt oli tõepoolest märkimisväärselt suur; seda tõendavad Hans Kruusi esitatud andmed tema Eesti Aleksandrikooli-monoograafias ja samuti siinkirjutaja läbivaadatud andmekogud Carl Robert Jakobsoni Sakala kirjasaatjate ja Jakob Hurda folkloorikorrespondentide kohta. Kõigil nimetatud puhkudel kuulus talurahva sekka umbes kolmandik nimeliselt teadaolevatest osalejatest; maakooliõpetajaid oli umbes sama palju.²² Isamaalise aktsioonina mõtestatud rahvaluulekogumisel osalesid peaaegu kõik ühiskonnakihid, eriti produktiivsed olid mõned maakäsitöölised, iseäranis rätsepad. Kuid innukalt tegutsesid ka paljud peremehed, seejuures enamasti noored peremehed või perepojad, samuti peretütred, olles teinekord alustanud koolilastena.²³

Ei tule muidugi eeldada, et taluperemees põldu kündes aina mõtles isamaa hüvangule, kuna Jakobson ja teised olid öelnud, et jõukas päristalu on eesti elu aluspõhi. Rahvuslus võis olla pühapäevaharrastus, ühtsustunne eesti suguvendadega tõstis pead, kui pühapäevasel üritusel mõnes seltsis lauldi laulukooris isamaalaule või kuulati neid üheskoos.

Rahvuslus nakatas ka kehvtalurahva, vaesemad lapsed käisid ju koolis ja sattusid innustunud koolmeistrite mõju alla. Seltsitegelaste seas oli ikka sulaseid, ka esineb maatuid ja popse eespool nimetatud materjalikogudes, näiteks Jakob Hurdale rahvaluulet saatmas.²⁴ Enam-vähem täielikult puuduvad mõisamoona- kad, kelle saatust kaasaegsed on nimetanud rängemaks kui tööhobuse elu.

Kuulumine rahvuslikesse organisatsioonidesse, kas ülemaalistesse või 19. sajandi viimastel aastakümnetel üha laiemalt levivaisse kohalikesse kultuuriseltsidesse, süvendas omakorda talupoegade kokkukuuluvustunnet ja toetas nende eesti-identiteeti. Eestiline maakeskkond mõjutas temast võrsunud haritlasi, kelle identiteet linnas võis olla ohus.

Põlisrahvaste saksastumine oli teema, mida talurahva vabastamisest saadik 19. sajandi alguse baltisaksa avalikkuses, nii ajakirjanduse veergudel kui ka seltsides, korduvalt arutati. Karjääri teinud eestlaste ja lätlaste ilmne tung sakslusse andis alust uskuda, et saksastumisprotsess on loomulik ning paratamatu ja erilisi samme selle kiirendamiseks ei astunud – arvati, et me peame vaid “ukse lahti hoidma”, et Baltikumi rahvad kui tulevikuta rahvakillud võiksid osa saada saksa rahvusvaimust. Sajandi keskpaigaks kujunes baltisaksa avalikus arvamuses veendumus, et kehtib arengumudel: eesti talurahvaseisusest eraldub pikkamööda eliit, kes vältimatult saksastub; seda usuti kindlalt vähemasti venestamisajani.

²² Vrd **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939, 209–240; **Jansen, E.** C. R. Jakobsoni “Sakala”. Tallinn, 1971, 275–320; **Jansen, E.** Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. – Rmt: Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Toim J. Kahk. Tallinn, 1977, 85–118.

²³ Vt lähemalt: **Jansen, E.** Jakob Hurt ja ühine isamaa töö. – Looming, 1988, 2, 244–251.

²⁴ Vrd samas, 248.

Tegelikult aga hakkas saksastumislaine umbes 1870. aastatest taanduma. Muuseas, siis algas tagasipöördumine eestluse; hea näide on mainitud Heinrich Rosenthal, saksastunud perest tulnu, kes hakkas osalema rahvuslikes üritustes ja kuulus hiljem Tallinna linnavolinikuna eesti-vene blokki.

On üsna raske, kui mitte võimatu saksastumise ulatust statistiliselt kindlaks teha. Põhimõtteliselt võiks võimalik olla teha järeldusi linnade eesti ja saksa koguduste meetrika võrdlemise kaudu perekonnarekonstruktsiooni meetodit kasutades, kuid see väga vaevaline protseduur ei tarvitse olla eriti tulemusrikas. Teatud pidepunkte pakub 1881. aasta Balti rahvaloenduse materjal, sest sellal küsiti inimestelt nii rahvust kui ka emakeelt. Selle järgi elas näiteks väga kadaklikuks peetud Tallinnas 1881. aastal 26 933 eestlast, neist väitis 2000 (7,5%), et nende emakeel on saksa keel. Saksastunute tegelik osakaal võis aga olla kõrgem, sest eestlased võisid end kirja panna sakslastena või tegid seda rahvaloendajad ise. Muudes Eestimaa linnades oli nende eestlaste osakaal, kes saksa keelt emakeeleks nimetasid, isegi kõrgem – 8,3%. Maal – Eestimaa kubermangus – väitis 298 000 eestlasest vaid 1300, seega 0,4%, et nende emakeel on saksa keel.²⁵

1881. ja 1897. aasta rahvaloenduste andmed on ajaloolaste kurvastuseks suuresi võrreldamatud, ent elanike üldarvu ja eri rahvusgruppide suurust saab siiski kõrvutada. Need andmed ütlevad, et sakslaste absoluutarv, veel enam aga osakaal eestlaste asuala rahvastikus olid sajandi lõpuks tunduvalt langenud.²⁶ Esimese loenduse ajal moodustasid sakslased 5,3% rahvastikust, sajandi lõpul 3,5%. Seega vähegi massilisemat saksastumist kõigest hoolimata ei toimunud. Linnad ujutas üle eesti element ja arvult kahanev linnasakslus ei suutnud säilitada endist mõjujõudu.

VENESTUMISE VÕIMALIKKUS

Germaniseerumise suurlaine taandumine ei tähenda aga seda, et identiteedi vahetus poleks eestlaste jaoks enam probleemiks olnudki. Kaksikidentiteet ja uute tingimuste tõttu ka kolmikidentiteet oli Eesti linnades – mitte küll maal – aktuaalne ka 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimestel aastakümnetel.²⁷

Uute tingimuste all mõtlen muidugi venestamist, mis kahtlemata halvas saksuse autoriteeti. Muu hulgas avanesid venestusreformidega eestlastele ka uued võimalused sotsiaalseks karjäärriks, kõigepealt **riigiametnikena**, keda ülima bürokrateerumise tõttu oli ikka enam vaja. Selle uue sotsiaalse rühma kujunemist on

²⁵ **Jordan, P.** Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung, I Theil. Reval, 1883, 68 jj; II Theil. Reval, 1885, 104; **Raun, T. U.** Social change in Estland and Northern Livland, 1871–1897. The limits and uses of census data. – Rmt: Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Koost G. v. Pistohlkors. Lüneburg, 1995, 96–97.

²⁶ Vt konkreetseid andmeid paikkondade kaupa: **Jansen, E.** Die estnische Komponente, 240.

²⁷ Seda küsimust on Tallinna näitel realistlikult käsitletud oma hiljaegu Ameerikas kaitstud doktoritöös Bradley Woodworth (vt **Woodworth, B.** Civil Society and Nationality in the Multiethnic Russian Empire. Tallinn/Reval, 1860–1914. Indiana University, 2003).

meil aga väga vähe uuritud. Tähelepanu on sellele pööranud siiski Toivo Raun, keda huvitasid võimalused kasutada rahvaloenduste materjale 19. sajandi teise poole sotsiaalsete muutuste mõistmiseks. Tema poolt 1871. aasta Tallinna loenduse, 1881. aasta Balti ja 1897. aasta ülevenemaalise loenduse andmeil tehtud arvutused ametnikerühma kohta võivad isegi hämmastada. Ehkki eestlastest ametnike arv on iseenesest väike, on juurdekasv ülikiire: nimelt tõusis halduses, õigussüsteemis ja politseis hõivatud eestlaste absoluutarv Tallinnas 1871. aastast sajandi lõpuni kuult 442-le, seega siis peagu 74 korda. Proportsionaalne kasv oli küll väiksem, umbes 25-kordne. Ametnike koguarv kasvas selle aja jooksul umbes 2,6 korda.²⁸ Kõnekad on ka andmed haldusametnike kohta Tartus 1897. aastast: eestlastest haldusametnikke oli kokku 63, neist enamik 25–34-aastased; sakslastest haldusametnikke oli sel ajal 26, venelasi 16.²⁹

Loogiliselt pidanuks tsaari võimuaparaati teeniv ja argitöös vene keelt pruukiv eestlastest ametnikkond olema väga aldis venestumisele. Senistel andmetel paistab aga, et hulgalisemat venestumist ei tulnud ette selleski rühmas. Küll aga on teada eestlastest vene ametnikke, kes aktiivselt osalesid rahvuslik-kultuurilistes ettevõtmistes. Näiteks võiks olla eestlase kohta kõrge positsiooniga mees, aastail 1889–1899 Haapsalu ülemtalurahvakohtunik Karl Hellat, kes asutas 1895 Haapsalus karskusseltsi Kungla; ta sattus oma vaadete tõttu riigivõimuga pahuksisse ja töötas Venemaal; 1906. aastal sai Hellatist I riigiduuma liige. Eestlasi oli rahvakooliinspektorite, talurahvakomissaride ja tsensorite seas, kuid enamikul tuli riigitööl siiski leppida alamate ametitega. Peamiselt leidsid eestlased teenistust politseiametnikena – Tartus näiteks olid 1897. aastal 71,9% politseinikest eestikeelsed.³⁰ Rahva omaalgatuse ohjajateks seatud ametkonna liikmed olid seejuures ise vahel kultuuriseltside asutajad, esimehed või juhatuste liikmed: nii näiteks oli 1901. aastal Paide karskusseltsi esimeheks politseiametnik J. Molnik, Saaremaa karskusseltsi esimeheks Kuressaares kreisipolitsei lauauülem J. Varvas ja Valga eesti karskusseltsi esimeheks politsei lauauülem J. Äniline; politseinikke leiame sel aastal ka seltside kirjatöimetajate seas, lihtliikmetest rääkimata.³¹

Niisiis: kui eestlane oligi korralik, lojaalne Vene ametnik, ei tähendanud see veel kaugeltki venestumist ega eemalejäämist rahvusliku ilmega ühendustest. Üks eriti ilmekaid näiteid selle kohta on Jaan Jõgever: 1890. aastate karmist tsensorist, truust õigeusklikust tsaariametnikust sai 20. sajandi algul üks aktiivsemaid eesti keele uurijaid ja korraldajaid; Jõgever oli teatavasti ka ajakirja Eesti Kirjandus rajaja ning kuulus Eesti Kirjanduse Seltsi ja eestikeelse Tartu ülikooli asutajate sekka.

Teine võimalik venestumise eeldus oli venekeelne kooliharidus. Toomas Karjahärma töödest saab piisava kujutluse sellest, kuivõrd 19. sajandi lõpul ja

²⁸ Raun, T. U. Social change in Estland and Northern Livland, 93.

²⁹ Berendsen, V., Maiste, M. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus, 378–383 (tabelid 125, 126, 127, 129, 130).

³⁰ Samas, 141.

³¹ Eesti Karskuse Seltside aastaraamat. Kuues aastakäik. Toim V. Reimann. Jurjevis (Tartus), 1902, 162–167.

20. sajandi algul kasvas eestlaste tung kesk- ja kõrgkoolidesse, mis aga olid nüüd ju venekeelsed.³² Saksa kultuuri asemel püüti eesti noortele nüüd lähendada vene kultuuri, keele põhjaliku õpetamisega kaasnes teadmiste jagamine vene geograafiast, vene kirjandusest ja vene ajaloo. Vene keele oskus avas eesti noortele ühtlasi tee Peterburi, Moskva, Riia ja teiste suurlinnade kõrgkoolidesse; selliseid võimalusi kasutati agaralt. Õigeusklikest peredest noormehed omandasid – ka nähtavasti hõlpsamini kättesaadava õppetoetuse pärast – keskhariduse sageli Riia vaimulikus seminaris, kust nüüd sai edasi ka ülikooli. Lõpetajad ei valinud sugugi alati vaimulikukarjääri, vaid õppisid edasi teistel aladel – näiteks juristid Jaan Poska, Tõnis Vares, Konstantin Päts ja Ado Birk.³³ Need nimed räägivad muidugi iseenda eest.

Ei saa hästi nõus olla Wilhelm Lenzi väitega, et venestamisega 1880.–90. aastatel kadus eestlastel ja lätlastel motivatsioon saksastumiseks.³⁴ Tõsi, uute riiklik-bürookraatlike võimuinstitutsioonide tegevus ja vene keele avalik kasutus koolides ja halduses halvasid baltisaksluse traditsioonilist autoriteeti. Sakslus jäi aga Baltikumis nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt domineerivale positsioonile ja oli edasi prestiižikas. Eestlase maamehe-uhkus, mida propageerisid rahvuslikud liidrid Jakobsonist Tõnissonini, põimus sissejuurdunud ja rahvusliku vastasseisu tagamaadel püsiva austusega baltisakslaste kui haritud eurooplaste ning nende elulaadi ja stereotüüpide vastu. Siiski hakkas noorem ja vasakpoolsem osa eesti haritlaskonnast 20. sajandi algul nooreestlastega eesotsas seda oreoli oluliselt kõigutama.

Õieti eksisteeris meie maal 20. sajandi algul kõrvuti üksteisega integreerumata kolm kultuurimaailma, saksa, vene ja eesti “iseseisvunud” kultuurimaailm. Igaühel oli oma kommunikatsiooniväli. Seda sümboliseerib tollal käibinud vormel “kolm kohalikku keelt”, mis viitab ka identiteediaalternatiividele. Aga nüüd oli hoopis lihtsam valida just eestlus, sest vaatamata venestusmeetmetele toimus 20. sajandi algul tegelikult – koos sotsiaal-poliitilise revolutsiooniga – **revolutsioon eestikeelse kommunikatsiooni arengus**; eesti keelel puudusid küll ikka ametlikud õigused peale käibimise vallaomavalitsuse sisemises asjaajamises, kuid tema tegelik kasutus ja maine tõusid tugevasti. Muide “kolme kohaliku keele” nõudmine-kasutamine asutustes ja ettevõtetes viitab ka eesti keele avaliku rolli tunnustamisele. Lausa plahvatuslikult kasvas nüüd eestikeelse trükisõna väljaandmine ja samuti eestlaste omaalgatuslike ühenduste arv: 1905. aasta revolutsioon andis senisele mõtteviisile ja vanadele institutsioonidele, olgu seisuslikele või riiklik-bürookraatlikele, hoobi, millest need enam ei toibunudki. Samal ajal avasid nii vene kui ka saksa keel ikka veel hoopis avaramaid karjääri- või ka vaimse eneseteostuse võimalusi, kui need olid mõeldavad eestikeelses kommunikatsioonisfääris. Seega püsis ka eestlaskonna jaoks ikka veel kiusatus identiteeti vahetada – arvestades eesti ühiskonna seesmist dünaamilisust ja mobiilsust, mis sellal aina

³² Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine, 149–179.

³³ Vt Raudsepp, A. Riia vaimulik seminar 1846–1918. Tartu, daatumita, eriti lk 47–64.

³⁴ Lenz, W. Volkstumswechsel, 196.

tugevnes. Teisest küljest võitis tollal aga ikka laiemalt pinda mõte eestluse poliitilise eneseteostuse võimalikkusest, mis avanuks kõigile eestlastele uue eluperspektiivi.

Kuidas kiusatustega lugu oli, selle illustratsiooniks esitan käesoleva käsitluse lõpetuseks mõned näited avalikest tegelastest, kelle väljakujunemine algas 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse pisut kadaklikus Tallinnas.

Elfriede Lender, Eesti Vabariigis maineka eliit-eragümnaasiumi direktress. Teda nooruses ümbritsenud keskkonnas tunti aukartust “sakste” ees, õmblejanast emale soovitati saksa koguduse liikmeks astumist. Tüdruk käis Tallinna Naisgümnaasiumis ja tundub, et saksastumise võimalikkus oli olemas. Tema identiteeti tugevdas ilmselt abielu Tallinna eestluse ühe eestvõitleja, pärastise linna pea Voldemar Lenderiga.³⁵

Aleksander Veidermann (Veiderma), tuntud haridus- ja poliitikategelane iseisvas Eestis, õppis Tallinnas Peetri reaalkoolis; tema ümber kogunes juba koolieas tema terminiga “eestimeelsete” noorte rühm ja asutati salaorganisatsioon ehk kommuun. Ka õppimine Peterburi ülikoolis ei mõjutanud Veidermat kuidagi identiteedivahetuse suunas, ta oli rahvuslikult meeletatud Peterburi Eesti üliõpilaste seltsis. Tegelikult elas Peterburi arvukas eestlaskond kodumaa mudeli järgi; see oli omaette kogukond oma koguduse, koolide, mitmete seltside ja oma ajalehega. Sellisesse keskkonda sattunud eestlastel polnudki erilist kiusatust venelusse sulada. Tavatseti öelda, et Peterburi on suurim eesti linn, ja elu seal soodustas vabanemist kodumaistest painetest ning eelarvamustest.

Veiderma puhul võib identiteedikindlust seletada aga ka päritoluga – isa, Jaan Veidermann, oli tüüpiline ärkamisaja koolmeister-rahvalaugustaja Kullamaa kihelkonnas; ta oli rahvuslike ajalehtede kirjasaatja, laulukooride asutaja ja agar seltsitegelane.³⁶

Umbes samaaegne Tallinna tüdruk oli **Helmi Tamman**, ajakirjanik, poliitika- ja naisliikumise tegelane Eesti Vabariigis. Tema käis Tallinna *Töcherschule*'s, kuid mingit identiteediprobleemi ei paista tal olevat olnud; 1905. aastal osales ta koos oma töölisest isaga revolutsioonilistel demonstratsioonidel. Sel aastal olevat ta läinud koolijuhatajana juurde eesti keele õpetamist nõudma, aga ta tõrjuti irooniliselt. Abiellunud August Janseniga, siirdus Helmi Tamman (vahepealses abielus Press) Peterburi, asus tööle Peterburi (Pealinna) Teataja toimetusse ja lülitus agaralt seltskonnaellu, milleks suur eesti kogukond pakkus küllalt võimalusi. Võib-olla oli identiteedikindluse põhjuseks ka see, et Helmi Tamman pärines väga vaesest töölis perekonnast.³⁷

Agaga ka üks teist laadi näide, nimelt väga mobiilsest **Öpikute** perekonnast. Ernst Öpik oli teatavasti rahvusvaheliselt mainekas eesti astronoom, kes pärast Teist maailmasõda töötas Ameerika Ühendriikides, vend Armin oli tunnustatud

³⁵ **Lender, E.** Minu lastele. Lenderi kooli lugu I. Ilmumiskoha ja -daatumita (esmatrükk Stockholm, 1967), 15–170.

³⁶ **Veiderma, A.** Elu hariduse radadel. [Tallinn], Eesti Keele Sihtasutus, 2000, 107–193.

³⁷ Artikli autori isiklikud mälestused.

geoloog, vend Oskar diplomaat, vend Paul oli Eesti Vabariigis Eesti Panga direktor. Viimane olevat ainsana juba kooliajal, Tallinna reaalkooli õpilasena, olnud rahvusmeelne. Isa oli teise põlve linlane, politseinik, hiljem Tallinna sadama inspektor. Vanemate peaeesmärk oli anda oma järeltulijatele võimalikult hea haridus ja selleks pidid lapsed täielikult kodus olema vähemasti “kolmes kohalikus keeles” – isa rääkis lastega vene keelt, *Töchterschule*’s käinud ema saksa keelt ja vanaema eesti keelt. Ja kui ka perekond tundis end põhiliselt eestlastena, oli ilmselt olemas valmisolek identiteedivahetuseks – võib-olla seetõttu, et vanemate näol oli tegu juba teise põlve linlastega.³⁸

*

Kokkuvõtteks võib öelda nii: sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet on omavahel seotud ennekõike selles mõttes, et sotsiaalse positsiooni muutumine loob eeldused ka identiteedivahetuseks. Kuid Eesti materjal tõestab, et see seos ei ole mingil juhul otsene ega ühemõtteline, vaid sõltub põhiliselt kommunikatsiooniväljast või teiste sõnadega suhtlusringist, milles elatakse. Saksakeelne suhtlusring võlus, aga ühtlasi tõukas eestlasi eemale, kui nad olidki juba elus edasi jõudnud ega polnud enam lihtsalt talupojad. Eestikeelse trükisõna kiire areng ja seltsielu tekitasid ahelreaktsiooni, taastootes aktiivseid rahvuslasi, kes omakorda tootsid trükisõna ja seltsielu. See hõlbustas valikut, kuivõrd keeruline ja mitmemõtteline tee uude identiteeti ka polnud. Eestlasele mis tahes kihist pakkus rahvuslik agitatsioon hea õigustuse tema koha jaoks päikese all, soodustades seda, et regionaal-lokaalne ja etniline, samuti seisuslik identiteet asendusid suhteliselt kiiresti rahvusliku identiteediga.

---

³⁸ Öpik [Mamers], O. Teekond, mis algas Kundas. Tallinn, 1997, 41–60.

SOCIAL MOBILITY AND NATIONAL IDENTITY

Ea JANSEN

The Nation-Building process among Estonians in the 19th century, the century of Modernization, was one of the typical cases as regards Eastern and Central European small peoples. Still there were some crucial peculiarities due to the fact that the Baltic provinces were actually a German colony of the Tsarist Empire and the indigenous peoples, Estonians as well as Latvians, constituted a nearly homogenous peasant estate with their own peculiar languages. Despite a massive amount of studies on the Estonian National movement, it still seems a wonder how during approximately a hundred years the peasant estate was transformed into a modern Nation with an original literary culture of European type. The

change of identity is actually based on a single decision of a concrete individual and the answer to the question why the Estonians began to decide for Estonian identity around the middle of the 19th century requires an analysis of the interaction of various factors, first of all social preconditions – the social mobility of the Estonians as well as the intensification of communication in the mother tongue, etc. And last but not least: as Miroslav Hroch has pointed out, the choice was restricted to the existing alternatives – the new identity was in a sense a supplement to the already existing ones. In the case of the Baltic German ruling high strata, the territorial or regional “land identity” comprising all three Baltic provinces seems to have been of main importance; in the case of Baltic nobility it was combined with strong “estate identity” based on the old concept of the leading role of the nobility in society and also a state-wide patriotism for dynastic Russia. In the case of the Estonians, the territorial (or local) and estate identity typical of the peasantry was combined with a marked ethnic identity based on the long common historical experience and common language.

For centuries, the upward social mobility of Estonian peasants had meant assimilation with the Germans. The question of choice arose about the middle of the 19th century, particularly in the 1860s with the beginning of the industrialisation and urbanisation processes. At first it brought along an expansion of Germanisation. In the paper, the disposition of various new Estonian strata towards Germanisation is discussed. It is well known that the German snobism spread first of all among the urban lower middle classes, the petty officials of the manor estates in the countryside and in small towns. The social rise of Estonians in these years was based more on education than on economic activities; during the second half of the 19th century something like Estonian *Bildungsbürgertum* was established. Because of German education and the influence of the urban German lifestyle, in the case of this group the establishment of a “double identity” may be noticed; on the other hand, the Estonian intellectuals became even more impressed by the European Nationalist ideas and made a point to transmit them to their compatriots with the help of press, belles-lettres etc. Thanks to the general literacy of the Estonian population, the “national agitation” was in general a success.

In contrast to the towns, the Estonian middle (mostly lower middle) strata in the countryside – the peasants, now small landowners or tenants – were hardly touched by the wave of Germanisation, to say nothing of the rural lower strata. Elementary education was already accessible to all the rural strata and according to the tradition of the Lutheran church, the instruction at the rural elementary schools was conducted in the mother tongue. Elementary school teachers appeared to be the most active element in the national sense and thanks to them the young generation became imbued with nationalist ideas. Appealing to the old ethnic identity, it was relatively simple to introduce the idea of the national community.

At the turn of the 19th and 20th centuries, due to the Russificatory reforms of the Tsarist Government, the social, political and cultural situation in the Baltic provinces changed. For the Estonians, the new situation brought along new

opportunities for social career. On the basis of the expansion of the state bureaucracy, a group of state officials consisting of Estonians emerged. In the late 1880s–90s, the schools in the Baltic provinces were Russified; the knowledge of Russian made it possible for many an Estonian to study in St. Petersburg, Riga, Moscow etc., contributing to the expansion of Estonian intelligentsia. From now on there existed the opportunity and also motivation to choose Russian identity. However, German identity also continued to be attractive because Baltic Germans were still influential in the economic as well as in the cultural sense. Public opinion began to stress the need to know “three local languages”. Nevertheless, the Estonian identity began to dominate. This was largely due to the “revolution” of print communication in the Estonian language at the beginning of the 20th century and the expansion of Estonian voluntary associations.